

I. ІСТОРІЯ

1.1. СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК XIII–XIX ст.

Микола Бандрівський

До питання про локалізацію останнього місця упокоєння галицько-волинського князя Данила Романовича

У статті з нових позицій висвітлюється повідомлення середньовічних хроністів про захоронення і подальші кількоразові перепоховання князя Данила Романовича. У співставленні повідомлення з “Хроніки...” Варфоломія Зиморовича зі свідченням Святоюрської хроніки (“Книга діянь...”) стверджено, що є цілком реальні підстави припускати перепоховання у 1282 р. згаданої вінченосної особи саме у Львові. На підставі аналізу картографічних і літописних матеріалів зроблено припущення про ймовірність існування Святогеоргієвського храму (предтечі сьогоденного собору Св. Юра) у межах мурів середньовічного Львова, тобто, у центральній його частині і, найправдоподібніше, на території пізнішої Руської дільниці. Зроблено висновок про перспективність пошуків усипальниці князя Данила Романовича на вищезлокалізованій території.

Ключові слова: князь Данило Романович, усипальниця, Львів, церква Св. Георгія (Св. Юрія), Руська дільниця

Питання з місцем упокоєння одного з наймогутніших володарів сьогоденних західноукраїнських земель, здавалось би, давно і ґрунтовно вивчене, оскільки, згідно з літописами, спершу – Холм, а згодом – Галич, й були тими містами, в яких були перепоховані тлінні останки нашого князя.

Однак, при розгляді даного питання, багатьма дослідниками, майже не береться до уваги цікава, у цьому плані, цитата з “Хроніки...” Варфоломія Зиморовича про перенесення 1282 р. до Львова (тоді вже стольного граду) князем Львом тлінних останків свого батька князя Данила Романовича, якого за його мудрість називали тоді “другим по Соломоні”. Причому Святоюрська хроніка (“Книга діянь...”) уточнює, що тлінні останки короля Данила перенесли тоді саме до львівської церкви Св. Георгія [1, s. 77, 81].

Варфоломій Зиморович так описує процесію цього перевезення:

“...По двох роках Лев, бажаючи препросити тіні своїх предків, що часом його турбували, з королівськими та воєнними почестями переніс останки батька свого

Данила, які 15 років покоїлися у Галичі, до Львова. Для більшої пишності того обряду запрошено було священослужителів з усієї Русі, бояр, воевод, також князьки союзних татар прибули з власним почтом. Скоро заяснів день жалібний; йшли спочатку жалібні загони з прапорцями та схиленою донизу зброєю, а між ними сурмачі хрипкими звуками наражали вуха; за ними йшло кілька пар коней, накритих вишиваними покривалами, тут же несли штандарти та зброю, здобуту в неприятеля. Далі довгою чередою виступали монахи в клобуках і руські церковники, вбрані в ряси, співаючи хором поховальні піснопіння; були також і плакальниці, найняті для пробудження смутку та розпачу... Перед самими ношами найшляхетніші несли дві митри – князівську та королівську, перша – від народу, а друга – хитрістю взята від пролегата найвищого пастиря. Поховальний катафалк, подібний до тріумфальної арки, був повністю закритий знаменами перемог та неприятельськими трофеями. Після закінчення жалібної служби, відправленої за руським звичаєм, було влаштовано поминальний обід, чи тризну...” [1, s. 91–92].

Цікавим є роз’яснення Варфоломія Зиморовича про те, що до часу перенесення (1282) тлінні останки князя Данила 15 років знаходились у Галичі. До того часу, вони (останки), згідно з Літописом Руським, знаходилися у “превеликой церкви” Успіння Пресвятої Богородиці в Холмі [1, s. 91–92].

З цього можна припустити, що вони (тлінні останки князя Данила) перебували в цьому храмі Холма впродовж дуже незначного відрізка часу – приблизно лише перші три роки (з 1264 по 1267 рр.), після чого були вивезені до Галича, де і знаходилися до моменту їх урочистого перевезення до Львова. Отже, якщо факт перевезення останків князя Данила до Львова мав місце (а підстав сумніватися у цьому на даний момент нібито немає), то все ж виникає питання – куди саме у Львові були перенесені ті княжі останки? Якщо й далі дотримуватися загальноприйнятої досі схеми, то їх мали би перепоховати на Святоюрській горі у церкві з букового дерева, яка нібито мала святогеоргіївську посвяту і яку, згідно з переданням, на цій горі збудував князь Лев два роки перед тим (1280). Але ж це абсолютно неприйнятне припущення, хоча б з огляду на те, що перед тим тіло князя Данила Романовича кілька років знаходилося у вже згаданій мурованій “превеликой церкви” – соборі Успіння Пресвятої Богородиці в Холмі. І тому Ю. Діба має цілковиту рацію пишучи, що сам цей факт “... виключає можливість наступного перепоховання [тлінних останків князя Данила] у дерев’яній церкві”. Іншими словами, у справі локалізації кінцевого місця упокоєння князя Данила Романовича, зупиняла “нелогічність” захоронення його останків в малопримітній культовій споруді на відстані 1,2 км. від Львова, якою тоді була каплиця чи невелика церковця “з букового дерева” на теперішній Святоюрській горі [2, с. 332].

Зрештою, у повідомленні “Хроніки...” є одне немаловажне уточнення, на яке також не зверталось особливої уваги, а саме: коли мовиться, що тлінні останки князя Данила перенесені до Львова, то це мусить означати що вони перенесені у львівське середмістя, яке (і тільки воно) було містом – в межах мурів – у буквальному розумінні цього слова. Зрештою, захоронювати тіло такого видатного державного мужа й визначного полководця, яким був князь Данило, десь за межами міських укріплень поміж корчами і пасовищами, могло бути потрактовано в той час як приниження його

пам'яті і зневага до померлого, що, буцімто, йому не знайшлося місця в місті “серед живих”. Тим більше, що в тогочасних європейських державах, зрештою, як і на Русі, тлінні останки вінченосних осіб прийнято було захоронювати у пишно декорованих кам'яних саркофагах в одній з каплиць величавого, найчастіше, соборного храму, який нерідко був головним храмом міста (пригадаймо тут повідомлення Варфоломія Зиморовича під 1453 р. про руську церкву “міську (М. Б.) св. Георгія”.

Як це не видається дивним, але ранній етап існування Святогеоргіївського храму в середньовічному Львові таки може бути пов'язаний із кварталом Plateae Ruthenicae в районі пізнішої церкви Успіння Пресвятої Богородиці [1, с. 34–37]. А почати слід з того, що в давній і теперішній літературі склалося традиційне уявлення, нав'язане нам польською довоєнною історіографією, про львівський храм св. Георгія¹ як про святиню, яка від найдавніших часів існувала на одному і тому ж місці – Святоюрській горі, яка була розташована на відстані 1,2 км за міськими мурами. Однак внаслідок зіставлення писемних повідомлень про давні храми Львова з окремими історичними відомостями, таке трактування найранішої історії Святогеоргіївської святині, викликає певні застереження².

На чому ґрунтуються такі сумніви?

По-перше, викликає підозру вже саме традиційне твердження про те, що храм св. Георгія з'являється у Львові не в самому місті, тобто в межах мурів, а на відстані 1,2 км від нього на Святоюрській горі. Маємо щонайменше два судження на цю тему: по-перше: в давньоруській сакральній архітектурі ми не знайдемо аналогів, щоби Святогеоргіївський храм будувався так далеко за межами міських укріплень; по-друге (і це важливіше): сам культ вшанування св. Георгія (діалектна форма – Юрій) на Русі від самих початків поширювався не як культ виключно релігійний, але завжди як культ релігійно-державний і патронатно-династичний, тісно пов'язаний саме з міськими центрами. Іншими словами, св. Георгій ототожнювався з небесним покровителем княжої влади. Цим руські князі уподібнювали себе візантійським імператорам, які одні з перших взяли собі в покровителі св. Георгія, що поруч із святими полководцями-стратилатами та воїнами був у небесній гвардії охоронцем престолу Пресвятої Богородиці.

Основу вшанування і культу св. Георгія заклав перший християнський імператор – св. Константин Великий (306–337), який помістив його зображення над входом до Великого імператорського палацу в Константинополі. При ньому в м. Ліде (нині – Палестина) на місці поховання св. Георгія був споруджений перший Святогеоргіївський храм. Образ цього святого воїна карбували і на монетах візантійських династів, які вважали його своїм покровителем. Всесвітнє вшанування св. Георгія розпочалось

¹ Юрій – діалектна форма імені Георгій/Григорій, широко розповсюджена у давньоруській мові.

² Вперше офіційно припущення про локалізацію Святогеоргіївського владичного храму в районі подвір'я нинішньої церкви Успіння Богородиці оприлюднено автором позаминулого року [3] і в розгорнутому вигляді ним же виголошено 16 жовтня 2013 р. в доповіді “До проблеми локалізації мегале екклесія руських князів у Львові”, яка була оприлюднена на засіданні Археографічної комісії НТШ в рамках Ювілейної наукової конференції, присвяченої 140-річчю Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів, 14–16 жовтня 2013 р.).

з V ст. і поширилось на Малу Азію, Сирію, Палестину, балканські країни, Кавказ і Західну Європу. Фігура закованого у лати святого воїна прикрашала лицарські стяги, щити і зброю. Під час хрестових походів з XI по XIII ст. св. Георгія уявляли небесним лицарем-хрестоносцем, покровителем християнських армій і дарителя перемог. Особливо палким прихильником св. Георгія-Подібносця був король Англії Ричард I Левине Серце. У 1191 р., воюючи в Третньому хрестовому поході з султаном Салладіном, він двічі побував зі своїм військом в Палестині – в районі м. Ліді – у місці поховання в храмі-усипальниці св. Георгія.

Отож, знаючи такі особливості з історії вшанування св. Георгія, важко припустити, щоби в Давній Русі перше закладення храму на честь цього святого відбулось деінде, а не в місці концентрації княжої влади – поблизу палаців, кафедральних храмів, тобто обов'язково в межах міських укріплень. Це було необхідною умовою хоча б з огляду на ті сфери тогочасного життя, над якими патрунував св. Георгій.

У всьому цьому є ще один вельми цікавий момент, а саме: Варфоломій Зиморович після слів "...поховальний катафалк, подібний до тріумфальної арки, був повністю закритий знаменами перемог та неприємельськими трофеями. Після закінчення жалібної служби, відправленої за руським звичаєм, було влаштовано поминальний обід, чи тризну..." [4, с. 91–92] в наступному реченні, покликаючись на автора твору "Квітуча Русь", згаданий автор пише, що "...ніби Констанція, вдова по Данилові, збудувала тут жіночий монастир, де згодом упокоїлися і її останки". І хоча далі за текстом Варфоломій Зиморович обґрунтовує, чому він з цим не погоджується, однак сам факт, що він вніс це припущення у свою "Хроніку..." і з ним полемізує, засвідчує важливість даного висловлювання. Звернімо увагу, якщо Варфоломій Зиморович після слів про катафалк і тризну по князеві Данилу пише, що княгиня збудувала "тут" монастир, то це означає, що збудувала неподалік або в безпосередній близькості місця поховання князя Данила. А знаючи, що практично у всіх домініканських хроніках та літературі з цієї теми, благочестиве світське життя княгині Констанції пов'язується виключно із львівським домініканським монастирем та більш раннім на цьому ж місці осідком православних ченців-василіан, то з цього можна припустити, що кінцевим пунктом катафалку з тлінними останками короля Данила, як і поминальної Служби Божої, мав бути храм десь у найближчій околиці до місця пізнішого домініканського монастиря. Звичайно, це міг бути і кафедральний храм св. Йоана Хрестителя, який, судячи з усього, знаходився тут перед спорудженням домініканського монастиря (однак, не має певності, що в часи короля Данила цей храм вже існував). Більш реалістично, мабуть, довіритися монастирській хроніці, яка сповіщає про захоронення короля Данила саме у церкві св. Георгія і вже тут – в межах міських мурів шукати місце, де та, мабуть, найперша і найдавніша (як свідчить Мартин Груневер) Святогеоргіївська церква стояла. Так видається, що за межами території пізнішої Руської дільниці, шукати церкву св. Георгія немає підстав, оскільки усі, більш-менш придатні для культових будівель місця у Львові, на той час (остання чверть XIII ст.), були вже зайняті іншими храмами. Логічніше припустити, що саме тут в околиці пізнішого подвір'я церкви Успіння Богородиці, тобто в найвищій і найпрезентативнішій частині львівського середмістя (поруч з давньоруським кафедральним храмом св. Йоана Хрестителя) власне, і міг знаходитись перший осідок Святогеоргіївської церкви.

Якщо в цьому місці йдеться про заснування княгинею Констанцією жіночого монастиря, то логічно, що монастир засновувався при вже існуючому храмі і, найімовірніше, – з Богородичною посвятою. Таким храмом могла бути вищезгадана церква Різдва (?) Пресвятої Богородиці (яка стояла на місці теперішнього домініканського костелу Пр. Божого Тіла), в якій знаходилась тоді одна з найцінніших реліквій Християнського Сходу – ікона Пресвятої Богородиці на кипарисовій дошці намальована, згідно з церковним переданням, самим св. євангелистом Лукою. І якщо справедливе припущення про поховання князя Данила Романовича в Святогеоргіївській церкві на місці пізнішого (з 1370-х рр.) Святогеоргіївського кафедрального храму, то природно, що в такому разі десь поблизу слід шукати і поки що гіпотетичне місце захоронення самої княгині Констанції. Можливо, у цьому питанні мають рацію численні свідчення і самих домініканців, і авторів, з ними не пов'язаних про те, що останнім місцем упокоєння руської княгині Констанції була одна з культових споруд на території пізнішого домініканського монастиря. Те, що подібні твердження, можливо, базуються на якихось справді історичних подіях, може свідчити те, що до 1939 р. львівські домініканці продовжували особливе вшанування тлінних останків згаданої княгині, які знаходилися в одному з релікваріїв в їхньому монастирі (за люб'язною інформацією п. Я. Книша).

Таким чином, потреба виділення у Львові XIII та XIV ст. спеціально відведеного почесного місця – храму для захоронення тлінних останків князів, княжої родини і високопоставлених духовних осіб (руських архієпископів та ігуменів), була просто життєвою необхідністю. Основною вимогою для такого храму була обов'язковість його існування виключно в межах міських укріплень. Тільки в такий спосіб можна було домогтися забезпечення цілісності усипальниць із тлінними останками високодостойних осіб від можливих вторгнень і знеславлень. А гора, яку пізніше назвали Святоюрською (навіть якщо припустити на ній існування в той час храму чи монастиря), будучи віддаленою від міських укріплень на 1,2 км, не могла бути жодною гарантією збереження і відповідного вшанування тлінних останків можновладців та духовних осіб. Так, син хрестителя Русі, св. рівноапостольного князя Володимира, – князь Ярослав Мудрий в хрещенні Георгій (упокоївся 1054 р.) заснував в Новгороді у 1030 р., можливо, перший на Русі Святогеоргіївський (Юр'їв) монастир, а в період між 1051 і 1053 рр. воздвиг у Києві поруч зі Святою Софією і перший кам'яний Святогеоргіївський храм, освячений митрополитом Іларіоном 26 листопада (9 грудня нов. ст.). Тоді ж у пам'ять освячення цього Святогеоргіївського храму князь Ярослав Мудрий “заповеда по всей Руси творити празник святого Георгия”. А після перемоги над печенігами князь Ярослав Мудрий у 1037 р. заснував чоловічий монастир св. Георгія в Києві і звелів день освячення його головного Святогеоргіївського храму – 26 листопада, відзначати по всій Русі. Відтоді цей празник св. Георгія/Юрія став загальноруським національним і воїнським святом. Про важливість цього святого для тогочасної держави свідчить також й те, що зображення св. Георгія Побідоносця викарбувано на монетах (“Ярославле се ребро”), а зображення св. Георгія з цього часу присутнє навіть на князівських печатках.

Отож, висуваємо припущення, що інформація про поховання у Львові видатних представників княжого роду Романовичів та членів їх родин стосувалася виключно

середмістя (в межах мурів) і жодним чином не мала причетності до культових споруд поза ними. Наприклад, звістку Варфоломія Зиморовича про перенесення князем Львом останків свого батька галицько-волинського князя та Великого князя Київського і якийсь час короля Русі Данила Романовича з Галича до Львова у 1282 р. й уточнення святоюрської хроніки про перепоховання його тлінних останків саме у львівській церкві св. Георгія слід розглядати як непряме свідчення існування в той час у Львові в середині міста (в межах мурів) спеціально відведеного місця для упокоєння видатних можновладців. Натомість припущення дослідників про те, що вищезгадане перепоховання Великого князя київського та спадкового володаря Русі Данила Романовича могло відбутись поза міськими укріпленнями, наприклад, в монастирській церкві типу ротонди, яка нібито знаходилась у підніжжі пізнішої Святоюрської гори [2, с. 333], вважаємо помилковими. Так само малодостовірними вважаємо численні псевдоісторичні кліше пізнішого часу про нібито поховання княгині Констанції в костелику св. Йоана Хрестителя біля Старого Ринку, тобто, за межами міських укріплень середньовічного Львова. Два вищенаведені приклади вважаємо некритичним “переспівом” львівської (передусім, польської) історіографії передвоєнного часу, у якій русинам/українцям та найціннішим реліквіям їх культури дозволялося існувати лише на маргінесах “католицького” середмістя і саме в світлі такої “ідеології” інтерпретувалися повідомлення Варфоломія Зиморовича, Мартина Груневега та ін. Пропонована гіпотеза – шукати княжі усипальниці слід таки в середмісті і то – в найпрестижнішій на той час (і найбільш підвищеній ділянці) – в районі, де розташований сьогодні архітектурний ансамбль церкви Успіння Пресвятої Богородиці та сусідній із ним храм Пресвятої Євхаристії з прилеглими будівлями (колишній домініканський костел і монастир). Розміщувати княжі усипальниці (мартирії) виключно в межах мурів і, найчастіше, у величних соборах або ж у спеціально споруджених для таких цілей менших церковцях з каплицями та з розгалуженою системою підземних крипт, було загальноприйнятими вимогами престижу і гідного пошанування предків, якого намагалися дотримуватися всі правлячі династії тогочасної Європи.

Те, що княжу усипальницю, а ширше – династичний руський некрополь слід було мати у Львові саме в мурах міста, а не на його далеких околицях, свідчить також і той факт, що в XII і впродовж XIII ст. традиція християнського вшанування померлих князів, окрім суто релігійного, мала цілу низку аспектів загальнодержавного ідеологічного характеру. Звичайно, основним при цьому й далі залишалась молитва перед гробами праотців, яка і тоді, і тепер сприймається однаково – як взаємна допомога померлим від живих і допомога живим від померлих. Це знайшло своє відображення у звичаї поклоніння гробам предків з проською про заступництво перед битвами та іншими випробовуваннями. Однак саме в давньоруський час особливо значимим стає обряд цілування хреста молодшими князями “по любви въ правду у огня гроба, въ томъ, чтобы бытии за одинъ до живота, и брата своего старейшего имети и чтити во отцове место”, що робили родоу княжу усипальницю місцем присяги у вірності і запорукою єднання княжого дому.

Про крайню необхідність розташування саркофагу з тлінними останками князя Данила Романовича (а можливо, й захоронень інших видатних осіб того часу) саме у

львівському середмісті, а не за межами його мурів, свідчить напад на Львів у 1287 р. хана Золотої Орди Телебуги, який, не маючи змоги взяти місто штурмом, розпочав тривалу облогу, під час якої тих, що мешкали на передмістях, "...одних вбивали, інших брали в полон, інших пограбувавши, пускали голими і ті померли від морозу, бо зима була люта вельми" [5, с. 562]. Очевидно, якби княжа усипальниця з тлінними останками князя Данила перебувала в той час ззовні міських мурів (незалежно від того, в якій церкві), то вона однією з перших була б пограбована і сплюндрована ворогом. Звичайно, передбачити такий хід розвитку подій було нескладно, тому в той час ніхто, певно, й не припускав думки розташувати ці загальнонаціональні реліквії десь інде, окрім відповідного їм величного і добре захищеного собору або ж церкви-усипальниці (св. Георгія-?) в межах львівського середмістя.

Такі нововведення пояснювались тим, що, починаючи з XI ст., візантійські можновладці відмовились від захоронень за античними традиціями і перейшли до ґрунтових поховань в аркасоліях, розташовуючи їх у параклесіах і на галереях храму. З того часу як усипальниця виступає, як правило, храм, збудований на території фамільного монастиря. Безпосередньо над похованою в ньому вінценосною особою возводять надгробний пам'ятник, який представляє собою прямокутний саркофаг простої форми, складений із окремих тесаних плит. Археологічні дані свідчать, що в XII–XIII ст. відбулася різка зміна архетипу у сфері меморіальних споруд. Розкопки Н. Вороніна і П. Рапопорта у Смоленську виявили, що майже всі храми цього періоду в тій чи іншій мірі служили усипальницями. Для головних ініціаторів храмобудівництва того часу (князів) стало традиційним розглядати споруджувану на їхнє замовлення церкву чи собор не лише як вияв прослави Господа, але й як пам'ятку свого роду, династії. Тому вже на стадії розробки проекту храму входило влаштування місць для поховання замовника і членів його сім'ї. Поховання знаходились у нішах-аркасоліях, влаштованих у стінах храму. Наприклад, за князювання Василя III в храмі було розміщено вже 29 гробниць, причому інших родових усипальниць такого масштабу, не існувало. В такий спосіб династичний некрополь ставав символом централізованої держави.

1. Księga dziejuw, czyli: Historyje z dispozycyi I rozkazu przewielebnych przelozonych prowincyi ruskiej zakonu swietego Bazylego W. W monasterze Lwowskim pod tytulem swietego Jerzego meczennika dla pamiatki starozytnosci i dawnosci tegoz monasteru zebrane i spisane // Zielinski L. Pamiatki historyczne krajowe. Lwow, 1841. S. 77.

2. Диба Ю. Про архітектуру первісної церкви св. Юра у Львові // Давня і середньовічна історія України: іст.-археолог. зб. на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 328–339.

3. Бандрівський М. До проблеми локалізації МЕГАЛІ ЕККЛІСІЯ руських князів у Львові // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2012. Вип. 16. С. 216–238.

4. Zimorowicz J. Historia miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy. Z opisaniem dokładnem okolic i potrónego oblężenia. Lwow, 1835. 508 s.

5. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.